

ІНСТИТУТ ВОЛОДІННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ І ДЕЯКИХ КРАЇН ЄС: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

І. Ф. Севрюкова

*кандидат юридичних наук, доцент,
старший науковий співробітник
відділу проблем цивільного, трудового
та підприємницького права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України*

Інститут володіння — це достатньо складний і досі не повністю вивчений інститут цивільного права, що поєднує в собі правовий та фактичний аспекти. Дослідженню цього питання присвячено чимало наукових праць, у тому числі відомих українських вчених-цивілістів О. В. Дзери, С. О. Погрібного, Є. О. Харитонова, В. В. Цюри, Я. М. Шевченко та інших. Однак проблема категорії володіння у цивільному праві України залишається невирішеною через суперечності чинного законодавства та неможливість застосування відповідних положень, що його регулюють.

Слід, зокрема, звернути увагу на такий суперечливий факт. Згідно зі ст. 395 ЦК володіння належить до речових прав на чуже майно, а Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» не включає володіння до переліку речових прав, що підлягають державній реєстрації, тобто не визнає речову природу володіння, чим суперечить наведеним нормативним положенням ЦК. Зазначене проблемне питання заслуговує на ґрунтовне дослідження, адже на практиці достатньо часто не відбувається ані визнання права володіння, ані захисту цього права.

Прикладом неможливості практичного застосування законодавчих положень інституту володіння може бути, зокрема, судова справа, розглянута Шевченківським районним судом м. Києва №761/4826/15-ц, за позовом

військової частини про виселення відповідачки Н.Г. з житлового приміщення у військовому гуртожитку, де вона із своєю сім'єю проживала більше 15 років, а після припинення сімейних відносин набула статусу колишнього члена сім'ї військовослужбовця і, незважаючи на відсутність іншого житла, суд прийняв рішення, керуючись нормами спеціального законодавства, інструкціями, затвердженими наказом Міністерства оборони України, про виселення без надання іншого житлового приміщення. Слід зазначити, що володіння житловим приміщенням було законним, заснованим на титулі, — спеціальному ордері, виданому військовою частиною, однак суд застосував норми спеціального законодавства, які стосуються виселення колишніх членів сім'ї військовослужбовців: «...члени сім'ї військовослужбовця підлягають виселенню з казарми у двомісячний строк з дня розірвання шлюбу» (ч. 3 п. 6.11 «Інструкції про організацію забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України та членів їх сімей жилими приміщеннями», затвердженої наказом Міністерства оборони України від 30 листопада 2011 року № 737).

Не можна залишити поза увагою той факт, що положення згаданої Інструкції Міністерства оборони України суперечать Конституції України (ст. 47); міжнародним нормативним актам, зокрема ст. 25 Загальної декларації прав людини від 10 грудня 48 року, в якій встановлено, що кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримки здоров'я та благополуччя його самого та його сім'ї, ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, прийнятого Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року, що передбачає право на достатній життєвий рівень, що включає достатню їжу, одяг та житло; а також п. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 року з встановленим правом на повагу до свого приватного і сімейного життя, житла і кореспонденції. Слід також звернути увагу і на ст. 31 Європейської соціальної хартії від 03 травня 1996 року (підписана від імені України 07 травня 1999 року; ратифікована 14 вересня 2006 року (із заявами)), яка розглядає як гарантії реалізації права на житло застосування державами-учасницями заходів, спрямованих на: 1) сприяння доступові до житла належного рівня; 2) запобігання бездомності та її скорочення з метою її поступової ліквідації; 3) встановлення на житло цін, доступних для мало-забезпечених осіб.

На наше переконання, є всі підстави стверджувати, що право на житло є не тільки майновим благом людини, а й соціальним благом, що його має

забезпечувати держава усіма можливими способами, у тому числі шляхом встановлення відповідних правових гарантій і засобів захисту з метою попередження і недопущення небезпечного соціального явища, яким є безпритульність.

У зв'язку з наведеним виникає питання, чи можна застосовувати у цьому випадку такий спосіб захисту, як визнання законним і правомірним володіння житловою площею у військовому гуртожитку, а також використовувати положення про захист володіння як окремого речового права. Слід зазначити, що ч. 3 ст. 397 ЦК закріплює презумпцію правомірності фактичного володіння — «фактичне володіння майном вважається правомірним, якщо інше не випливає із закону або не встановлено рішенням суду». Однак фактичне володіння не завжди є законним, а значить не може вважатись правом. Відміна від законного володіння полягає у наявності чи відсутності законної підстави — титулу. У зв'язку з цим слід погодитись із правильним зауваженням Д. Ю. Касілової: «ЦК України не вказує на підставу виникнення фактичного володіння, уявляється, що в загальному вигляді таку підставу можна визначити як просте заволодіння майном. Тобто фактичне володіння виникає на підставі заволодіння майном. Таке заволодіння є незаконним, оскільки воно не ґрунтується на правовому титулі» [1, с. 299–305]. Враховуючи те, що фактичне володіння є незаконним володінням і, взагалі, не є правом, його не можна використовувати як засіб захисту у тих випадках, коли мова йде про право, зокрема право на житло.

Стосовно законного володіння слід підкреслити таке. У статтях 397–400 ЦК проголошено законне володіння чужим майном (разом із фактичним володінням, що є абсолютно недопустимим) як речове право на чужу річ, але не розкрито всіх аспектів інституту володіння, досить поверхнево визначено необхідні ознаки цього права, що не дозволяє скласти уяву про сутність володіння, його види, підстави виникнення та припинення, межі здійснення тощо.

Наведені недоліки інституту володіння унеможливають безспірне застосування норм про захист володіння. Таким чином, права людини порушуються, а у правовій державі вони мають бути захищені усіма можливими способами і засобами, тому система поглядів на інститут володіння потребує переосмислення та вдосконалення.

Для здійснення цих завдань необхідно розробити концепцію володіння з врахуванням сучасних реалій у сфері майнових відносин. Розглянемо деякі аспекти історичного розвитку та сучасного застосування положень інституту володіння у контексті існуючих на цей час теорій та законодавчих конструкцій.

Слід зауважити, що, незважаючи на давнє виникнення проблеми володіння, вона не втрачає своєї актуальності, а набуває додаткових аспектів на сучасному етапі розвитку цивільного права і законодавства. Існування категорії володіння, як зазначав професор І. А. Покровський, «вимагає культурна правосвідомість, повага людини до людини, спокій суспільного життя, громадянський мир, а завдяки цьому навіть інтереси самих власників» [2, с. 222].

Своєрідність та неординарність категорії володіння стали підставою створення у свій час теоретичного вчення про володіння. Його розробку почали ще римські юристи (Gai, Labeon, Paul), але лише у XIX ст. воно набуло розвитку (тільки у Німеччині з 1800 по 1864 роки було надруковано понад 100 монографій, присвячених володінню). Проте одностайності серед вчених не було, їх погляди часто-густо суперечили один одному.

У XIX ст. існувало два найбільш значних вчення про володіння — засновника історичної школи права, німецького вченого Ф.-К. Савіньї [3, с. 6–15] та його опонента, апологета вивчення римського права, професора права Р. Ієринга [4]. Всі інші вчені вели полеміку навколо їх концепцій, які стали базовими для нормативних положень про володіння у європейському цивільному законодавстві.

Як зазначає один із сучасних німецьких дослідників проблем категорії володіння С. Століар, «володіння зайняло особливе місце у цивільному праві. Воно нібито чекало на прийняття двох основних цивільних кодексів — Французького та Німецького, щоб запропонувати не всі, а лише реально діючі концепції» [5, р. 1026–1032].

Обидва ці кодекси засновані на концепціях володіння, основу яких становили загальновідомі теорії Ф.-К. Савіньї та Р. Ієринга. Французький цивільний кодекс (далі — ФЦК) приділяє особливу увагу двом елементам — *animus* і *corpus*, які є невід’ємною частиною володільницької теорії Ф.-К. Савіньї, тоді як Німецьке цивільне уложення (далі — НЦУ) передбачає лише *corpus*, дотримуючись теорії Р. Ієринга.

На підставі зазначеного можна дійти таких висновки. Оскільки сучасне цивільне законодавство європейської системи права побудовано на нормативному матеріалі ФЦК та НЦУ і навіть поділяється на інституціональну та пандектну системи права, це означає, що основні положення концепцій володіння, покладені в основу відповідних кодифікацій, залишаються актуальними для проведення певних досліджень і в українській цивілістиці.

У зв’язку з цим доцільно, на нашу думку, провести порівняльний аналіз як згаданих теорій, так і окремих норм законодавства.

Слід зазначити, що теорія Ф.-К. Савінії була побудована на основі вивчення та узагальнення джерел римського права. Згідно з цією теорією основними елементами володіння слід вважати «corpus» — фактичне панування над річчю, поєднане з «animus» — наміром (волею) володіти річчю для себе. Для цієї теорії характерним є досить чітке розмежування понять «володіння» і «держання» (detentio). Перше являє собою «володіння для себе», друге — «володіння для іншого».

За теорією Ф.-К. Савінії категорія володіння засновувалась на двох елементах — corpus possessionis та animus possessionis і на цій основі було побудовано поняття похідного володіння. Теорія володіння Ф.-К. Савінії мала певні недоліки і суперечності, втім, незважаючи на її недосконалість, вона була сприйнята багатьма вченими того часу (Г. Ф. Пухта, Б. Віндшейд, К. Г. Брунс), які всупереч деяким дрібним розбіжностям були єдині в тому, що володіння складається з двох елементів. Таким чином, у Європі на той час існувала школа послідовників Ф.-К. Савінії, представників так званої історичної школи права.

Найбільш суттєва критика «вольової теорії» була надана Р. Ієрінгом у монографії «Воля у володінні». У зазначеній монографії Р. Ієрінг звернув увагу на вразливі сторони вольової теорії суб'єктивного права та запропонував новий погляд, згідно з яким кожне фактичне держання речі, незалежно від волі володільця, слід вважати володінням, за винятком тих випадків, коли законодавець, керуючись будь-якими практичними міркуваннями, оголошує таке володіння держанням. Держанням, на думку Р. Ієрінга, слід вважати володіння, якому недоцільно надавати володільницького захисту, а саме: 1) домашнє володіння; 2) представничє володіння; 3) миттєвє володіння.

На нашу думку, «вольова теорія» володіння Ф.-К. Савінії неспроможна була надати повного та однозначного розуміння категорії володіння, тому похідне володіння трансформувалося у більш прогресивну конструкцію «безпосереднього» володіння, що притаманне всім законним володільцям чужої речі. Опосередковане та безпосереднє володіння утворюють подвійну конструкцію володіння.

Конструкція подвійного володіння представлена у сучасному цивільному законодавстві пандектної системи континентального європейського права. Наприклад, ч. 2 ст. 33 Закону Естонії «Про речове право» встановлює пряме і опосередковане володіння: «особу, що володіє річчю на підставі відносин оренди, найму, охорони, застави та інших подібних відносин, які надають їй право тимчасового володіння річчю іншої особи, слід вважати прямим володільцем, а іншу особу — непрямим володільцем».

Поділ володіння на безпосереднє та опосередковане вперше було закріплено в НЦУ і спрямовувалось на усунення суперечностей між визнанням володільцями тих осіб, які одержали майно на підставі договору від власника, і римським принципом недопущення одночасного володіння річчю різними особами. Римське право визнавало володільцем прекриста, а не власника, який передав річ у прекарне володіння. Німецьке законодавство визнавало володільцями як власника, так і орендаря. Володіння орендаря має назву безпосереднього володіння (*unmittelbarer Besitz*), володіння власника — опосередкованого володіння (*mittelbarer Besitz*) (§ 868 НЦУ). Володільницький позов мають право пред'явити як опосередкований, так і безпосередній володілець. Опосередкований у тому разі, коли виникла необхідність відновлення безпосереднього володіння. У § 869 НЦУ зазначено: «У разі позбавлення володіння попередній володілець має право вимагати відновлення володіння попереднього володільця; якщо останній не може, або не хоче знов вступити до володіння, то попередній володілець має право вимагати, щоб володіння передали йому». Аналогічна за змістом норма міститься і у ст. 47 Закону Естонії «Про речове право».

ЦК Нідерландів також виокремлює безпосереднє та опосередковане володіння (ст. 107 третьої Книги ЦК Нідерландів), аналогічно здійснюється поділ володіння у цивільному законодавстві Естонії, Молдови, Литви з використанням термінів пряме і непряме володіння (ст. 304 ГК Молдови, ч. 2 ст. 33 Закону Естонії «Про речове право», ст. 4.25 ЦК Литви).

Позитивною рисою згаданої правової конструкції, на нашу думку, є те, що власник речі не втрачає правовий зв'язок із своєю річчю і цей правовий зв'язок проявляється у тому, що в разі порушення «безпосереднього» володіння орендаря, наймача, заставодержателя, охоронця власник також має право на захист володіння.

Наука радянського цивільного права не визнавала володіння окремим інститутом. Володіння розглядалось як одне з повноважень власника, що може передаватися за договором іншим особам.

Деякі сучасні українські цивілісти пропонують розрізняти два основні напрями трактування володіння — володіння у західній та східній традиціях права [6, с. 200]. Західна традиція розглядає володіння як окремий самостійний інститут. Східна правова традиція характеризується тим, що для неї не притаманно надавати захист безтитульному (фактичному) володінню від власника або іншої уповноваженої особи.

Необхідно зауважити, що у сучасному цивільному законодавстві України володіння належить до речових прав на чуже майно, втім поняття володіння

як окремого речового права відсутнє, не наведено визначень його видів, зокрема самостійного володіння, похідного володіння, безпосереднього або опосередкованого, фактичного володіння, титульного володіння. Похідне володіння описано лише у теоретичних джерелах, підручниках. Ним вважається володіння, що придбано від власника на підставі договору або за інших правових підстав. Але таке визначення не встановлено у законодавстві. На нашу думку, слід визначитися, які саме концепції і теорії володіння мають скласти основу законодавчих конструкцій, які саме види володіння слід визначити на законодавчому рівні.

«Право володіння необхідно відрізнити від права на володіння. Право власності, наприклад, є правом, що обумовлює володіння. Але, якщо злодій вкраде будь-яку річ, то її законний володілець, незважаючи на наявність права на володіння, втрачає право володіння. Злодій, навпаки, за відсутності права на володіння набуває право володіння. Подібне право на володіння, як правило, впливає із зобов'язального договору, укладеного між володільцем та власником речі, або з так званого обмеженого речового права» [7, с. 24], — стверджує сучасний німецький учений-цивіліст Я. Шапп.

На нашу думку, вітчизняним правознавцям також слід розробити концептуальні засади поділу володіння на види з врахуванням усіх реалій розвитку суспільних відносин в Україні і обґрунтуванням необхідності захисту фактичного володіння.

Вважається, що будь-яка особа, яка набула прав на житло на законних підставах, набуває окремого права на житло (права проживання, житлового права) і права володіння. Однак застосовувати право проживання, передбачене ст. 405 ЦК, не завжди допустимо, оскільки воно має звужений зміст, — суб'єктами цього права можуть бути лише члени сім'ї власника. Більш загальне значення має житлове право (право на житло), а точніше житлові права громадян, передбачені ЖК. Зокрема, у ст. 9 ЖК прямо встановлено, що «...ніхто не може бути виселений із займаного житлового приміщення або обмежений у праві користування жилим приміщенням інакше як з підстав і в порядку, передбачених законом». На практиці ж особа може бути виселена із займаного житлового приміщення на підставі підзаконних нормативних актів і всупереч всім гарантіям захисту прав, встановлених державою.

Разом із тим у подібній ситуації можна було б застосовувати захист володіння як окремий спосіб захисту, але лише у випадку встановлення такого виду володіння, як володіння правом, порушення якого створювало би підстави для захисту, а також для визнання права на житло внаслідок давності володіння ним.

Слід зазначити, що володіння правами або квазіволодіння було відомо ще у класичному римському праві. «В юстиніановському праві погляд змінився і почали говорити про квазіволодіння, розуміючи під цим вже не обмежене володіння матеріальною річчю, а скоріше володіння, що має своїм об'єктом нематеріальну річ, тобто фактичне користування правом сервітуту або узурфрукту» [8, с. 56].

У сучасному цивільному праві деяких країн квазіволодіння передбачене, дозволяючи врегулювати чимало спірних питань, пов'язаних із майновими відносинами. Зокрема, квазіволодіння виокремлено у ЦК Японії, цивільне законодавство якої пішло шляхом пандектної системи права, обравши взірцем НЦУ, і розглядається як право особи володіти майновими правами, навіть зобов'язальними. ЦК Японії визначає квазіволодіння як здійснення майнових прав з наміром здійснювати їх для себе (ст. 206 ЦК Японії). Квазіволодіння має значення для сервітутного права, застави тощо [9, с. 215].

Необхідно звернути увагу, що цивільне законодавство Естонії також пропонує квазіволодіння. Відповідно до ст. 32 Закону Естонії «Про речове право» «володінням є реальна влада над річчю, а також здійснення реально-го сервітуту», тобто нормативний акт дозволяє володіння сервітутним правом. Слід також зазначити, що у цьому Законі володінню присвячено вісімнадцять статей (статті 32–50), на відміну від чотирьох статей у ЦК.

Підбиваючи підсумки, можна дійти висновку, що у цивільному законодавстві України, на відміну від цивільного законодавства більшості країн ЄС, відсутнє поняття володіння, не визначені його види, залишається не зовсім вивченою правова природа фактичного володіння та його місце у системі речових прав.

Вважаємо, що такий підхід не дає змоги об'єднати усі положення про володіння і ставить під сумнів необхідність існування у ЦК окремої глави, присвяченої володінню.

Таким чином, порушені у статті питання не лише висвітлюють окремі проблеми інституту володіння, а й повинні стати предметом для додаткових наукових досліджень і концептуальних розробок інституту володіння та видів володіння, спрямованих на вдосконалення цивільного законодавства України та механізму застосування його положень.

Список використаних джерел

1. *Касілова Д. Ю.* Підстави виникнення і припинення володіння / Д. Ю. Касілова // Актуальні проблеми держави і права. — 2011. — № 59. — С. 299–305.

2. *Покровский И. А.* Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. — М. : Статут, 2009. — 351 с.
3. *Савиньи Ф. К.* Система современного римского права / Ф. К. Савиньи. — М. : Статут, 2011. — 510 с.
4. *Иеринг Р.* Об основании защиты владения / Р. Иеринг ; пер. с нем. — М. : Тип. А. И. Мамонтова и Ко, 1883. — 179 с.
5. *Samuel Stoliar.* Possession in the Civil Codes // International and Comparative Law Quarterly. — 1984. — Vol. 33. — P. 1026–1032.
6. *Погрібний С. О.* Володіння у цивільному праві / С. О. Погрібний. — О. : Юридична література, 2002. — 272 с.
7. *Шапф Я.* Основы гражданского права Германии : учеб. / Я. Шапф. — М. : Изд. БЕК, 1996. — 304 с.
8. *Чезаре Санфилиппо.* Курс римского частного права : учеб. / Чезаре Санфилиппо ; под общ. ред. Д. В. Дождева. — М. : Норма, 2007. — С. 56.
9. Гражданское право Японии : в 2 кн. / Сакаэ Вагацума, Тору Ариидзуми ; под ред. : Халфина Р. О. ; пер. с яп. В. В. Батуренко. — М. : Прогресс, 1983. — Кн. 1. — 351 с.

Севрюкова І. Ф. Інститут володіння у цивільному праві України і деяких країн ЄС: проблеми теорії та практики

Анотація. У статті досліджуються проблеми інституту володіння, пов'язані з відсутністю чіткої структури, невизначеністю окремих видів, їх змісту, співвідношення з речовими правами, що призводить до неможливості застосування норм про захист володіння і обумовлює необхідність розробки сучасної концепції правової природи категорії володіння на основі дослідження вчення про володіння та його реалізацію у цивільному праві і законодавстві деяких країн ЄС.

Ключові слова: інститут володіння, види володіння, речові права, вчення про володіння, захист володіння, володіння правами (квазіволодіння), цивільне право країн ЄС.

Севрюкова И. Ф. Институт владения в гражданском праве Украины и некоторых стран ЕС: проблемы теории и практики

Аннотация. В статье исследуются проблемы института владения, связанные с отсутствием четкой структуры, неопределенностью отдельных видов, их содержания, соотношения с вещевыми правами, что приводит к невозможности применения норм о защите владения и обуславливает необходимость разработки современной концепции правовой природы категории владения на основе исследования учения о владении и его реализации в гражданском праве и законодательстве некоторых стран ЕС.

Ключевые слова: институт владения, виды владения, вещные права, учение о владении, защита владения, владение правами (квазивладение), гражданское право стран ЕС.

Sevriukova I. F. Institute of Possession in Civil Law of Ukraine and some EU Countries: Problems of Theory and Practice

Summary. The article deals with the investigation of the problem of possession in Ukrainian civil law, connected with the absence of clear structure, the uncertainty of some of its types, content, correlation with proprietary rights, which leads to the impossibility to protect possessions and causes the necessity to elaborate the contemporary concept of the institution of possession on the basis of investigation of studying about possession and its realization in civil law of some EU countries.

Attention is paid to a controversial fact of belonging ownership, according to provisions of civil legislation (art. 395 of the Civil Code), to proprietary rights to another's property, while the Law of Ukraine «On State Registration of Proprietary Rights to Real Property and Their Encumbrances» does not include possession to the list of proprietary rights, which are the subject to state registration, in other words, does not determine proprietary nature of possession and contradicts to normative provisions of the Civil Code.

Contrary issues connected with the institute of possession do not let give unequivocal answer, particularly, to the issue on the possibility to apply proprietary right for the protection of rights to dwelling premises.

To perform the tasks, the author proposed to elaborate the concept of possessing taking into account studying about possessing and the experience of its implementation in legislations of some EU countries and countries with European legal system.

The author proposed in a well-argued manner to outline such a type of possessing, as possessing rights in Ukrainian civil law, since quasi-possession was known in classical Roman law. In the contemporary civil law of some countries of European system there is a right to quasi-possession. This fact lets regulate many controversial issues connected with possession relations.

Key words: institute of possession, types of possession, possession rights, studying about possession, possessing rights (quasi-possession), civil law of the EU countries.